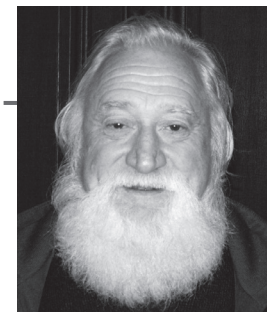

De situeerbaarheid van familienamen in een bepaalde regio

Lieve De Swaef en Johan Taeldeman

In deze beknopte bijdrage staat de volgende vraag centraal: hoe en in welke mate kun je mensen in een bepaalde regio situeren op grond van hun familienaam? Deze centrale vraag lag ook aan de basis van de naamkundige discipline die sedert het einde van de jaren 70 bekend staat onder de naam familienamengeografie en waarvan in Vlaanderen de grondslagen gelegd zijn door Jan Goossens (o.a. 1978 en 1995), Ann Marynissen (o.a. 1991, 1995, 1997) en Jef Van Loon (o.a. 1980 en 1995). In dit artikel proberen wij hun en onze bevindingen op dat vlak beknopt weer te geven voor een ruimer publiek, dat minder vertrouwd is met deze materie, maar er toch intuïties over zal hebben.

Onze familienamen gaan meestal terug op bijnamen die in dialectsprekende gemeenschappen ontstaan zijn en dus mag je verwachten dat variatie in onze familienamen heel vaak een afspiegeling is van dialectverschillen. Met andere woorden: aan de familienaamvarianten kun je doorgaans zien in welke streek ze oorspronkelijk gegeven zijn. Die 'doorgaans' slaat op twee relativerende factoren:

(1) Mensen zijn steeds mobieler geworden en komen vaak in andere dialectgebieden terecht, maar nemen hun familienaam wel mee vanuit hun heimat. Daardoor zijn binnenlandse immigratiepolen als de grote steden en de kust potentiële verstoorders van een algemeen patroon.
(2) Familienamen zijn vaak al in de middeleeuwen ontstaan en reflecteren dus de dialectgebieden van die tijd. Maar in latere eeuwen kunnen die oorspronkelijke gebieden verschuivingen ondergaan hebben, inclusief expansies en regressies.

Dialectgebonden variatie kunnen we op drie vlakken waarnemen:

(1) *Lexicale* verschillen (verschillende woorden voor dezelfde denotatie)
(2) *Morfologische* verschillen (verschillen in de woordvorm)
(3) *Fonologische* verschillen (verschillen in de klanken)

Eigenaardig genoeg komt daar nog een vierde bron van familienaamvariatie bij, die weinig of niets te maken heeft met dialectverschillen, namelijk *spelling*variatie.

Hieronder gaan we kort in op elk van die vier verschilmotieven.

Lexicale verschillen

Dit type komt vooral voor in beroepsnamen. Zo noemde men een kleermaker in diverse regio's een *naaier, sutter, schepper, snijder* of *schreuder*. Dat gaf aanleiding tot de huidige familienamen *De Naeyer, De Sutter, De Schepper, Snijders* en *Schreurs* (zie Marynissen, 1994).

De familienaam *De Sutter* (en varianten) is te situeren in West-Vlaanderen en in een groot deel van Oost-Vlaanderen. *De Naeyer* is Oost-Vlaams en komt vooral voor in Zuid-Oost-Vlaanderen. *De Schepper* is ook een Oost-Vlaamse benaming. (We achten het niet uitgesloten dat de benamingen *De Sutter, De Naeyer* en *De Schepper* op verschillende takken van het kleermakersbedrijf sloegen.) *Snij(d)ers* (en varianten) is vooral te vinden in de oostelijke helft van Vlaanderen (inclusief Antwerpen). *Schreurs* is bepaald een Limburgse naam (vgl. Duits *Schröder*).

Een ander mooi voorbeeld binnen de categorie beroepsnamen zijn de benamingen voor een paardenknecht (een belangrijke functie in een agrarisch georganiseerde samenleving). Op een twintigste-eeuwse dialectkaart van *paardenknecht*-benamingen zien we het type *karton(g)* (zie Ryckeboer, 1989) verschijnen in een ruim westelijk gebied (de Franse en Vlaamse Westhoek) en precies daar komt ook de grootste concentratie van de familienaam *Carton* voor. Het dialectwoord *boever* (= eveneens paardenknecht) is te situeren in het zuidelijker grensgebied tussen West- en Oost-Vlaanderen, en daar vinden we ook een hoge concentratie van de familienaam *De Boever / De Bouver*.

Een laatste voorbeeld van lexicale variatie in beroepsnamen brengt ons bij de slager. De oudere dialecten vertoonden een bonte waaier van heteroniemen (bijvoorbeeld *slachter*). Van die waaier blijven er nu nog nauwelijks relicten over door de kaalslag via het (oorspronkelijk) Brabantse *beenhouwer* en het Algemeen Nederlandse *slager*. In het archaïsche Gents is nog de variant *vleeshouwer* te horen. Groot was onze verrassing toen we op de familienaamkaart van '*slager*' zagen dat *De Vleeschouwer* (en varianten) heel sterk aanwezig is in ongeveer heel Oost-Vlaanderen. Dat laatste laat vermoeden dat *vleeshouwer* vroeger een veel ruimere verspreiding had dan nu en dat het Gentse *vleeshouwer* echt wel een relict is. Met andere woorden: 'familienamenkaarten' kunnen ons ook veel leren over vroegere dialectlandschappen!

Woordvormingsverschillen

Vooral in patroniemen (= mannelijke afstammingsnamen) en ook wel in beroepsnamen zien we geen (of toch maar weinig) variatie in het basiselement, maar wel in het woordeinde en dat is morfologisch geconditioneerd (bijvoorbeeld de genitief-*s*).

Een mooi voorbeeld hiervan zijn de patroniemen met het basiselement *boon* (patroniem < Germaans *Bono* of Latijn *Bonifacius*). Van west naar oost verschijnen er op een kaart drie courante varianten: *Boone* (Wvla. + westelijk Ovl.), *Boon* (centraal Vlaanderen) en *Boonen* (noordelijke Kempen en Limburg). Het is dus geen toeval dat Louis Paul Boon uit Aalst komt en Tom Boonen uit Mol/Balen.

Ongeveer hetzelfde patroon vinden we bij de patroniemen uit *Cool/Colijn*: *Coole* en *Cool* in 'de Vlaanders', *Cools* (met genitief-*s*) in Centraal Vlaanderen en *Co(o)llen* vooral in Limburg.

De overgang van een 'Vlaanders' gebied zonder genitief-*s* en een oostelijker zone met -*s* valt gemakkelijk af te lezen op kaarten met beroepsnamen op -*man*: westelijker *Timmerman/Temmerman* gaat over in oostelijker *Timmermans* in het grensgebied tussen 'de Vlaanders' en het oude hertogdom Brabant.

Dat ook het woordbegin morfologisch geconditioneerde variatie kan vertonen, zien we in namen met de mogelijke oostelijke(r) clusters *Sw-*, *Sm-* en *Sp-*: bijvoorbeeld *Swaelen, Swerts, Smulders/Smolders* en *Spaepen*, waarin de initiële *s-* een verkorting is van de genitief *des*. Vergelijk met Kempens en ook wel Limburgs *Swaelen* = des Waelen, *Swerts* = des Weerds, *Smolders/Smulders* = des Mulders en *Spaepen* = des Papen met 'Vlaanders' *De Waele, De Weert* (en varianten), *De Mulder* en *De Paepe* of *Paepe*.

Klankverschillen

Vooral op fonologisch gebied vertonen/vertoonden onze dialecten de bontste variatie. Zulke verschillen zien we ook heel nadrukkelijk in onze familienamen. We geven hieronder weer enkele markante voorbeelden.

Het woord *bok* heeft drie opvallende klinkervarianten: Wvla. + westelijk Ovla. *buk*; *bok* in een oostelijker deel van Oost-Vlaanderen (met het Waasland als epicentrum) en *boek* in centraal Vlaanderen (bv. Antwerps *ne gaaitenboek*). Vrij parallel hiermee zien we op de familienaamkaart (telkens met de betekenis 'een nurks en agressief persoon') van west naar middenoost (Brabants) de varianten *De Buck – De Bock – De Boeck*. In Oost-Vlaanderen is er wel een opvallend verschil tussen de dialectkaart en de familienaamkaart: de variant *De Buck* komt voor tot net ten oosten van Gent (cf. de Gentse volkszanger Walter De Buck), terwijl in het westen de dialectvariant *buk* nog amper de provinciegrens overschrijdt. Dat verschil heeft vooral te maken met het statusverschil tussen familienamen en dialect(woord)en: de eerste zijn versteend en dus statisch(er) dan dialectingrediënten, die nu vooral aan regressies onderhevig zijn, zeker als ze van de AN-vorm afwijken. Met andere woorden: dialectisch *buk* is in de westelijke helft van Oost-Vlaanderen in een niet (al te) ver verleden teruggedreven naar het westen ten voordele van AN *bok*.

Een ander frappant voorbeeld van een klanktegenstelling in familienamen vinden we in de beroepsnamen afgeleid van de werkwoordstam *bak-* + het achtervoegsel *-er* (< Latijn *-arius*). In die oude suffixvorm zat een umlautsfactor (nl. *-i-*), die in ongeveer de oostelijke helft van Vlaanderen (Brabant, Antwerpen en Limburg) gewerkt heeft en aldus *a* in *e* veranderd heeft (→ *bekker*), maar in 'de Vlaanders' heeft die umlaut niet gewerkt. Aldus ontstonden de vorm *bakker* en de familienaam *De Backer,* tegenover oostelijker *De Becker* en *Beckers* (vgl. Duits *Bäcker*).

Spellingverschillen

Onze familienamen vertonen vaak ook verschillen in de spelling die niets met dialectische uitspraakvariatie te maken hebben en dus aan niet-talige factoren toe te schrijven zijn. Hiermee bedoelen we niet de vele spellingvarianten die veeleer afhangen van het toeval, bijvoorbeeld de graad van geletterdheid of nuchterheid of gewoon de subjectieve voorkeur van een vroegere ambtenaar van de burgerlijke stand (met voorbeelden als *Seghers/Segers, Spranghers/Sprangers* of *Knaepen/Knapen*).

Interessanter zijn spellingverschillen die vrij systematisch in een bepaald administratief gebied (zoals een provincie) voorkomen en bijgevolg wellicht teruggaan op verschillende officiële spellingvoorschriften in bepaalde regio's. Het merkwaardigste voorbeeld hiervan zijn de familienamen met *De* of *Van* (bijvoorbeeld *Devos* vs. *De Vos*, *Vandamme* vs. *Van Damme*). In beide gevallen is de geleidelijke overgang van een spelling in één woord (bv. *Devos*, *Vandamme*) naar een spelling in twee woorden (bv. *De Vos, Van Damme*) duidelijk te situeren in de buurt van de provinciegrens tussen West- en Oost-Vlaanderen (zie http://familienaam.be/Devos, http://familienaam.be/De_Vos, http://familienaam.be/Vandamme, http://familienaam.be/Van_Damme), die teruggaat op de napoleontische indeling (anno 1795) van onze contreien in departementen, respectievelijk het Département de la Lys en het Département de l' Escaut.

Op het bijgevoegde kaartje worden per streek de dominante varianten van de familienamen met *vos* als basiswoord weergegeven. Het gaat daarbij zowel om woordvormingsverschillen als om spellingsverschillen.

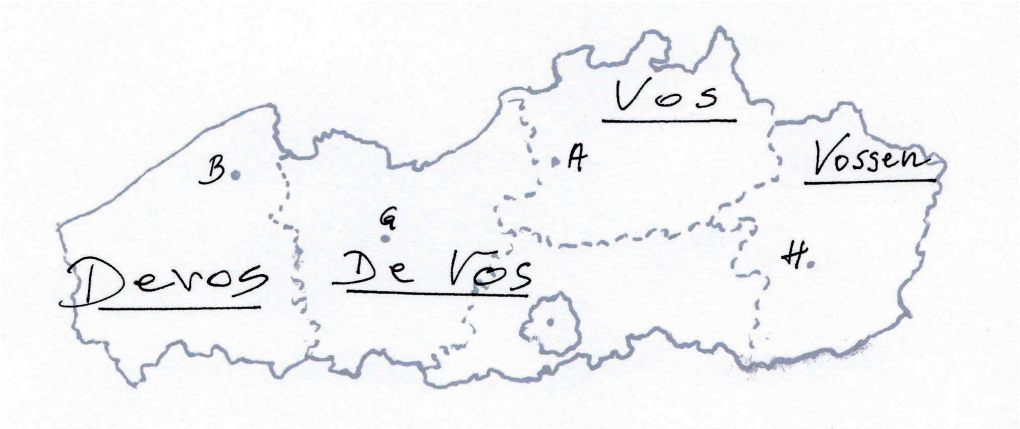

Kaart 1: de geografische verspreiding van de familienaam Devos / De Vos / Vos / Vossen.

Wij vermoeden dat er per departement verschillende spellingvoorschriften voor de ambtenaren van de 'état civil' (kunnen) hebben bestaan: de namen met *De* en *Van* in één woord in het vroegere Département de la Lys, in het Département de l' Escaut met twee woorden. Het is dus onzes inziens geen toeval dat de familienaam van 'onze' hoofdredacteur (geboren in Tielt) in één woord geschreven wordt.

Literatuur

Goossens, J. (1978), 'Naar een Nederlandse familienaamgeografie'. In: *Naamkunde,* 10, blz. 213-233.

Goossens, J. (1995), 'Motiefgeografie van Nederlandse familienamen'. In: *Naamkunde,* 27, blz. 1-31.

Marynissen, A. (1991), 'Morfosyntactische aspecten van de Belgische familienamen op basis van het "Belgisch repertorium van familienamen"'. In: *Naamkunde,* 23, blz. 29-79.

Marynissen, A. (1994), 'Limburgse familienamengeografie'. In: *Naamkunde,* 26, blz. 243-301.

Marynissen, A. (1995), 'De atlas van de familienamen in het Nederlandse taalgebied'. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie van Toponymie en Dialectologie,* 67, blz. 139-171.

Marynissen, A. (1997), 'Waar komt mijn familienaam voor? Automatische kartering van de geografisch spreiding van (types) familienamen in het Nederlandse taalgebied'. In: *De Aardrijkskunde,* 21-3, blz. 25-38.

Ryckeboer, H. (1989), 'Alle boevers zijn geen 'boeven'!' In: *WVD-Kontakt. Mededelingenblad van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten,* 3-1, blz. 7-13.

Van Loon, J. (1980), 'Morfeemgeografie van de Nederlandse herkomstnamen'. In: *Naamkunde,* 12, blz. 137-174.

Van Loon, J. (1981), *Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenamen*. Kortemark-Handzame: Familia et Patria.

Internet

familienaam.be. (Marynissen, A. en Bijnens P.)

Over familienaam.be - gebruiksaanwijzing

De site 'familienaam.be' geeft informatie over de verspreiding van familienamen in België. De kaarten zijn gebaseerd op de gegevens van het Belgisch bevolkingsregister in 2008 respectievelijk in 1998.

Indien je simpelweg begint te typen, of in 'Zoek je familienaam' een familienaam intikt die in België voorkomt en op enter drukt, wordt getoond hoeveel personen met deze naam er in elke Belgische fusiegemeente woonden, naar keuze in 2008 of in 1998 (vink het gewenste jaartal aan). Je hoeft dus niet per se op "Zoek je familienaam" te klikken. Je kan gewoon beginnen typen. Hoe donkerder een gemeente ingekleurd wordt, hoe frequenter de naam er is. Je kan bladeren door je laatst gezochte familienamen met behulp van de pijltjes omhoog en omlaag op je toetsenbord.'
(bron: http://familienaam.be/over-familienaam.be)

Johan Taeldeman is emeritus hoogleraar Nederlandse taalkunde aan de Universiteit Gent. Lieve De Swaef is leraar Nederlands aan het Stella-Matutinacollege in Lede.

e-mail: johan.taeldeman@telenet.be